

*kunsteducatie
voor ouderen*

ONDERZOEK

WELKE ROL KAN KUNSTEDUCATIE SPELEN IN HET LEVEN VAN OUDEREN?

Jeanine Bartelds-Zandvliet
Cathrien Dijkstra-Mulder
www.dewereldvanmogelijkheden.nl

onderzoek

WELKE ROL KAN KUNSTEDUCATIE SPELEN IN HET LEVEN VAN OUDEREN?

INHOUD

INLEIDING	6, 7
I. THEORETISCH ONDERZOEK SENIOREN	
1.1 Inleiding	8
1.2 Senioren in de samenleving	8, 9
1.3 Beeldvorming senioren	9, 10
1.4 Generatieverschillen tussen senioren	10, 11
2. THEORETISCH ONDERZOEK SENIOREN EN KUNSTBEOEFENING	
2.1 Senioren en kunsteducatie	12
2.2 Senioren, lifelong learning en kunstbeoefening	13
2.3 Kwaliteitseisen kunsteducatieve activiteiten met senioren	14, 15
2.4 Motieven en belemmeringen bij kunstbeoefening	16
2.5 Kunstbeoefening, fysieke- en psychische gezondheid	17, 18
2.6 Kunstbeoefening, welzijn & kwaliteit van leven	18
2.7 Beleidsmatige facilitering kunsteducatief aanbod voor senioren	18
2.8 Ontwikkelingen in de zorgsector	18, 19
2.9 Initiatieven kunstbeoefening in de zorgsector	19
3. ONDERZOEKSMETHODE EMPIRISCH ONDERZOEK	
3.1 Inleiding	20
3.2 Doelstelling	20
3.3 Doelgroep	20, 21
3.4 Beginsituatie deelnemers	21
3.5 Aandachtspunten voor deze specifieke doelgroep	21
3.6 Opbouw lesmethode	22, 23
3.7 Resultaten empirisch onderzoek	24, 25
CONCLUSIE	26, 27, 28, 29
BRONNENLIJST	30, 31
BIJLAGEN: Financiële begroting lessencyclus	32

Mensen zien kunst vaak als iets verhevens, als iets voor in het museum of galerie.

Terwijl kunst juist over het leven en de mensen om ons heen gaat.

Kunst is van en voor iedereen.

Kunst geeft je een andere kijk op de dingen.

Iedereen heeft een eigen kijk op het leven, geen mens is hetzelfde.

En dat is misschien wel hetgeen wat ons juist samenbindt.

Kunst en cultuur horen bij elkaar. Samen zijn ze een weerkaatsing op onze maatschappij. Op wie wij zijn. De kracht van kunst is de verbinding die het maakt tussen het verleden met het heden en de toekomst. Een centrale rol is hierbij weggelegd voor de verbeelding.

Kunst opent deuren. Het verrijkt en verbreedt de horizon.

Door ouderen met kunst in aanraking te brengen en hen te helpen op zoek te gaan naar hun eigen kunstenaarschap, reiken we hen een manier aan om uit hun isolement te komen en dagen wij ouderen uit om hun leven vanuit een ander perspectief te bekijken.

JEANINE BARTELDS-ZANDVLIET (1966)

Komend vanuit een zeer gevarieerd werkzaam leven waarin ik 8 jaar een reclamebureau heb gerund, vervolgens na een 3 jarige opleiding toegepaste psychologie 7 jaar als opbouwwerker en bredeschool coördinator in het welzijnswerk heb gewerkt, om daarna weer als ZZP'er het creatieve vak in te gaan, ben ik op mijn 48e jaar weer uitgekomen bij mijn oude liefde: de kunst. Als kunstenaar creëert kunst voor mij ruimte in mijn leven. Ruimte voor mijzelf en in mijzelf. Kunst gaat voor mij over schoonheid en troost.

Dit wil ik graag overdragen. Mensen te helpen om op zoek te gaan naar hun eigen kunstenaarschap, ieder op hun eigen manier. In mijn rol als docent merk ik dat het voor mij belangrijk is op welke plek en voor welke doelgroep ik mijn docentschap en liefde voor de kunst in wil zetten. Mijn keuze voor de ouderendoelgroep is ontstaan tijdens mijn educatief afstudeeronderzoek welke ik uitgevoerd heb voor mijn opleiding tot docent beeldende kunst en vormgeving. Omdat ik zelf pas op latere leeftijd naar de kunstacademie ben gegaan, viel het mij op dat kunsteducatie zich met name richt op jongeren in het voortgezet onderwijs.

Ik werd nieuwsgierig naar het antwoord op de vraag of ouderen nog leerbaar of ontwikkelbaar zijn.

Of mensen die niets van kunst afweten, en daar ook niet speciaal om vragen, toch hun bestaan kunnen verrijken door middel van kunst. Dit ben ik gaan onderzoeken en heb samen met Cathrien een lessenspakket ontwikkeld voor ouderen.

CATHRIEN DIJKSTRA-MULDER (1965)

Van jongs af aan ben ik met schilderen en tekenen bezig. Toen ik een baan in het onderwijs kreeg, kon ik dit combineren met de creatieve vakken die ik gaf. Na 25 jaar voor de klas te hebben gestaan besloot ik alsnog mijn droom te volgen en startte ik in 2014 de opleiding DBKV (docent beeldende kunst en vorming) aan de kunstacademie ARTeZ in Zwolle. Hier word ik opgeleid tot kunstenaar en docent.

Afgelopen jaren speelt de ouderdom van mijn ouders en de ziekte van Alzheimer een grote rol in mijn leven. Het is sterk van invloed op mijn beeldend werk. Het idee om in mijn buitenschoolse stage ouderdom en dementie te koppelen aan mijn docentschap begon hierdoor vorm te krijgen.

De combinatie van het overdragen van techniek, liefde voor het vak en persoonlijke coaching geven mij energie en zingeving. Door kunst kun je mensen aanzetten om 'open' te gaan. Ik wil de ouderen d.m.v. kunst aanzetten tot vrijheid in expressie. Tot iets nieuws komen. Diepere lagen aanboren. Vergeten en verborgen creativiteit vinden. Daarbij wil ik de ouderen en dementerenden in hun waarde laten. Ook voor mij speelt diezelfde vraag als bij Jeanine: Welke rol kan kunsteducatie betekenen voor ouderen?

Samen zijn we het werkveld van de ouderenzorg gaan onderzoeken om te kijken wat er mogelijk is, en zijn ons gaan verdiepen in reeds bestaande projecten die met ouderen en kunst werken. Op basis van voorgesprekken met mensen uit het werkveld zorg- en welzijn en kunst en bronnenonderzoek is de volgende onderzoeksvraag geformuleerd.

WELKE ROL KAN KUNSTEDUCATIE SPELEN IN HET LEVEN VAN OUDEREN?

Vervolgens zijn we op zoek gegaan naar een locatie waarin het mogelijk is om dit onderzoek handen en voeten te geven. Toen we deze plek hadden gevonden in het woon-zorgcentrum van de Kievitsbloem zijn we ons gaan oriënteren op de bewoners en zijn we persoonlijk de dialoog met hen aangegaan.

In deze bovenstaande kadering ontstond het idee om een korte kennismakingscyclus van kunstlessen aan te bieden die past bij deze specifieke doelgroep. Met respect voor en afhankelijk van de mentale en lichamelijke (somatische) conditie van de ouderen.

Op basis van deze gesprekjes, en in overleg met de coördinator van dit tehuis hebben we de geïnteresseerde mensen een persoonlijke uitnodiging gestuurd, en een wervingsposter opgehangen in de koffiezaal.

Tijdens deze lessencyclus van 6 lessen hebben we naar kunst gekeken, er samen over gepraat en hebben we met de deelnemers kunst gemaakt, we zijn naar museum de Fundatie geweest, hebben gezamenlijk een community-artproduct gemaakt en de lessencyclus afgesloten met een presentatie die werd omlijst door muziek.

In dit onderzoek gaan wij kort in op het theoretisch wetenschappelijk kader en beschrijven wij onze eigen bevindingen van ons empirisch onderzoek naar de meerwaarde van kunsteducatie bij senioren vanaf 75 jaar uit het verzorgingscentrum de Kievitsbloem in Zwolle. Op bijgaande website vind je het door ons ontwikkelde lessenpakket aan de hand van lesplannen ondersteund door foto en filmmateriaal.

In dit traject zijn wij ondersteund en gereflecteerd door onderstaande mensen.

Deze reflecties zijn ook te vinden op www.dewereldvanmogelijkheden.nl.

Marcel Goossen / Kunstenaar en docent. (o.a. diverse kunstprojecten met ouderen.)

Cornelis Kapitein / Docent Deltion College / afdeling ouderenzorg

Bianca Jansen / coördinator Welbevinden bij de Kievitsbloem

Wij, Catrien & Jeanine, zijn 2 studenten van de Kunstacademie ARTEZ Zwolle die voor hun afstudeerstage kunstlessen willen gaan verzorgen voor ouderen.

Het leuke is dat kennis over kunst niet nodig is! Tijdens deze lessen zullen we naar kunst kijken, er samen over praten, en zult u zelf ook kunst gaan maken.

Graag nodigen wij u uit deel te nemen aan de lessen:

ONTDEK DE KUNSTENAAR IN UZELF!

waar? In de WILLEMSZAAL van de Kievitsbloem

wanneer? DINSDAGOGHTEND 17 OKTOBER

hoe laat? OM HALF 11 (NA DE KOFFIE)

*uitnodiging;
verstuurd voor aanvang les 1*

1.1 INLEIDING

De laatste vijf jaar is in het kader van de vergrijzing de belangstelling voor senioren en amateurkunstbeoefening sterk toegenomen. Er wordt vanuit de provinciale overheid, de zorgsector en de culturele sector in toenemende mate belangstelling getoond voor senioren en het onderwerp actieve amateurkunstbeoefening, de facilitering daarvan en de positieve bijdrage aan welzijns- en gezondheidsaspecten.

De nieuwste inzichten en initiatieven hierover zijn gebaseerd op recent onderzoek van Hogeschool Windesheim Zwolle i.s.m. LKCK en Movisie uit september 2017.

Gekeken is hierbij naar het onderzoek 'Kunst en Positieve gezondheid'- Een overzichtsstudie van culturele interventies met mensen die langdurig zorg en ondersteuning ontvangen. Vooral de aanbevelingen voor de praktijk bleken nuttig voor ons onderzoek. Er wordt nadruk gelegd op de noodzaak van goede kunstenaars en uitvoerders met gevoel en vaardigheden voor de interventie en de deelnemers. Daarnaast wordt de betrokkenheid van deelnemers (cocreatie) van af het eerste begin gezien als een voorwaarde voor het slagen van een project. Als laatste stellen zij dat kunst in de zorg niet gebaat is bij protocollen en voorzien ze hieromtrent de noodzaak van een culturomslag.

Speciaal willen we het onderzoek 'Talentvol grijs' van Richard Weel noemen uit 2013.

Een verkennend kwalitatief onderzoek naar de motieven en mogelijkheden van actieve zelfstandig wonende senioren die beeldende kunst beoefenen. Uit het gehouden onderzoek blijkt dat senioren die actief kunst beoefenen langer lichamelijk en psychisch gezond blijven, en het bijdraagt aan kwaliteit van leven en een healthy lifestyle.

Er ontwikkelen zich dus nieuwe opvattingen over het beeld dat we over verschillende generaties senioren hebben, het leren op latere leeftijd, het belang van een zinvolle invulling van de vrijetijd, de zelfregie en het belang van een 'actieve leefstijl' in het kader van gezond en vitaal ouder worden en

welzijnsaspecten. Het wordt als een zinvolle tijdsbesteding ervaren en het is betekenisvol voor de sociale contacten. Er moet echter nog veel onderzoek op dit terrein plaatsvinden.

1.2 SENIOREN IN DE SAMENLEVING

Nederland telt begin 2018 3,1 miljoen 65-plussers, waarvan 0.7 miljoen 80-plussers

Het aantal 65-plussers in Nederland groeit en die leeftijdsgroep wordt een steeds groter deel van het totaal aantal inwoners (CBS-2018)

Senioren gaan alleen al door een sterke groei in aantallen als groep een steeds belangrijker deel van de samenleving uitmaken. Zij zullen als zodanig ook meer merkbaar aanwezig zijn. Deze verandering in de bevolkingssamenstelling biedt uitdagingen om nieuwe zienswijzen te ontwikkelen over senioren en beleid en aanbod in zowel de kunst- en cultuursector als de zorgsector meer op elkaar af te stemmen.

Het aantal senioren zal versneld toenemen, omdat dan de naoorlogse geboortegolf, de babyboomers, de leeftijd van 65 jaar gaat passeren (CBS -2018). Dat betekent dat niet alleen het aandeel senioren in de totale bevolking toeneemt, maar dat ze ook (veel) ouder worden dan in de vorige eeuw het geval was. (Nationaal Kompas Volksgezondheid 2012).

Wij willen als kunstprofessional werken met ouderen aan actieve cultuurparticipatie.

Welke kwaliteiten, vaardigheden en kennis hebben we daarvoor nodig?

'Senioren zijn geen homogene groep', zo bleek al in 2005 uit uitgebreid onderzoek van het 50+ Expertisecentrum in samenwerking met bureau Veldkamp. De diversiteit in opvattingen en gedrag is even groot als die bij jongeren. Vanuit de literatuur wordt op het gebied van marketing, zorg en welzijn en de kunst- en cultuursector onderscheid gemaakt tussen verschillende kenmerken van senioren w.o. leeftijd, levensfase, levenshouding, generatieverschillen, psychologische kenmerken, de

mate van gezondheid en welzijn, inkomenspositie en vrijetijdsbesteding.

De aankomende jonge senioren, de babyboomers, vormen de doelgroep van de toekomst en verschillen op een aantal gedragspatronen van vorige generaties. Door hun sterke groei en hun ruime bestedingsvermogen vormen zij dé consumentengroep van nu en van de nabije toekomst. Nu zijn er 5 miljoen 50-plussers in Nederland, in 2025 zijn het er 7 miljoen, zo'n 43% van de totale bevolking. 75% van deze groep geeft aan meer van het leven te genieten naarmate ze meer levenservaring opdoen.

Zij beschikken over het hoogst besteedbare inkomen van de totale bevolking en hebben momenteel 80% van het totale Nederlandse vermogen in handen. Een doelgroep die weet wat hij wil, daadkrachtig en koopkrachtig is. Deze groep is hoger opgeleid dan de voorgaande generaties senioren en is opgegroeid in een omgeving waarin de materiële welvaart toenam. Deze aankomende senioren zijn actiever, voelen zich energieke, ondernemen meer actie om gezond te blijven en genieten meer van het leven dan de vorige generaties. Mannen zijn actiever in het huishouden geworden. Voor vrouwen staat, nadat de kinderen het huis uit zijn, zelfontplooiing centraal. Nadat ze zich een bepaalde levensperiode hebben weggecijferd voor man en kinderen, nemen ze het heft weer in eigen handen. Zo pakken ze hobby's op en volgen opleidingen. De interesses van mannen zijn vooral gericht op traditioneel mannelijke zaken als sport, politiek, technologische ontwikkelingen, economie en het bedrijfsleven.

Vrouwen in deze leeftijdsgroep hebben meer belangstelling voor gezondheid, kunst en cultuur, mode en kleding, religie en persoonlijke verzorging (website, 50+ Experticeentrum- 2012).

Daarnaast is er de groep niet- redzame senioren die veelal in verzorgings- en verpleeginstellingen woont of begeleid zelfstandig woont. Hieronder wordt verstaan "Ouderen die de essentiële aspecten van hun leven, namelijk zorg,

wonen en welzijn, niet voor zichzelf kunnen regelen"(Raad voor Volksgezondheid & Zorg -SCP-2011). De Raad benadrukt dat ook ouderen die niet meer alles zelf kunnen doen, toch redzaam kunnen blijven doordat zij van tevoren met steun uit hun omgeving zaken voor hun oude dag organiseren. Naast 'redzaamheid' wordt in dit advies ook de term 'kwetsbaarheid' gebruikt. 'Kwetsbaarheid' wordt door het SCP bij ouderen als volgt gedefinieerd: "Kwetsbaarheid is een proces van het opeenstapelen van lichamelijke, psychische en of sociale tekorten in het functioneren dat de kans vergroot op negatieve gezondheidsuitkomsten" (van Campen, 2011).

1.3 BEELDVORMING SENIOREN

Senioren in algemene zin hebben in het dagelijks leven nog met vooroordelen te maken in de samenleving. In de media zijn senioren veelal ondervertegenwoordigd en worden als incompetent afgebeeld (Oostelaar-2006). Het 'bejaard zijn' krijgt meestal een negatieve betekenis in de zin van biologische veroudering. Biologische veroudering is meer dan een lichamelijke verandering, het is een proces waar meerdere kanten aan zitten: fysiologische, psychologische, sociale, emotionele en spirituele.

Het aanpassingsvermogen verschilt per individu, het is daarom belangrijk niet alleen met medische factoren rekening te houden maar ook met iemands sociaal netwerk, zijn relativiseringsvermogen, gevoel voor humor en zelfwaardering. "Er bestaat niet een werkelijkheid over ouder worden en ouderdom" volgens Oostelaar. "De dingen die we hierover bedenken, positief vinden of afkeuren zijn gekleurd door onze eigen ervaringen". Negatieve beeldvorming heeft ook te maken met politieke belangen. Senioren worden in dit kader vaak als kostenpost voor de maatschappij in de media gepresenteerd. Het verschil in tempo en tijdsbeleving kan ook tot negatieve beeldvorming leiden. Senioren zien door hun levenservaring sneller sociale veranderingen, aan de andere kant nemen zij nieuwe informatie minder snel op, omdat dit moet worden ingepast

wordt. Een tragere spreeknelheid is vaak aanleiding tot een negatieve beoordeling door jongeren bij de beoordeling van iemands competenties. De 65-plus groep wordt in de beeldvorming vaak en onterecht gelijkgesteld met de senioren 75-plus door allerlei tekorten die van toepassing zijn op deze groep. Ook in de culturele sector is er nog sprake van negatieve beeldvorming over senioren, daarvoor zijn een drietal factoren te noemen die de bereidheid van culturele instellingen om zich specifiek te richten op deze doelgroep in de weg staan namelijk:

1. onbekendheid met de doelgroep,
2. beeldvorming; senioren zijn te kritisch, senioren zijn traag, ze willen niet meer leren,
3. de politieke agenda over kunsteducatie wordt gedomineerd door een focus op jongeren in het landelijk cultuureducatie beleid (Laarakker, Poll-2011).

De Romeinse schrijver Marcus Tullius Cicero (106-43 v.Chr.) beschrijft een positief beeld van de ouderdom en hij laat zien dat ouderdom veel goede kanten heeft. "Er hoeft van alles niet meer er is tijd voor rust en mooie dingen, het is de leeftijd voor wijsheid. Je moet niet kijken naar wat je niet meer kunt, maar naar wat je nog wel kunt" (vertaling Hunink-2008).

Het is wenselijk om na je pensionering iets nieuws te gaan ondernemen. "Een louter consumptieve oude dag geeft wel plezier, maar geen duurzaam geluk. Zinnige activiteiten ondernemen om je geluk te vergroten en maatschappelijke betrokkenheid tonen is duurzaam bevredigend" (Walburg-2010).

1.4 GENERATIEVERSCHILLEN TUSSEN SENIOREN

Vanuit een sociologische opvatting is er door Becker een generatiemodel beschreven, waarin chronologisch de onderscheidende algemene kenmerken worden beschreven. De verschillen in gedrag en de opvattingen van senioren uit de verschillende generaties worden grotendeels bepaald door economische en historische gebeurtenissen

die hebben plaatsgevonden in de afgelopen eeuw. Het is belangrijk als aanbieder bij kunsteducatieve activiteiten rekening te houden met de diversiteit tussen de verschillende generaties. Niet alleen leeftijdsverschil maar ook hun waardeoriëntatie, verschillende levensopvattingen, sekse verschillen, verschillende culturele achtergronden en levensloop hebben invloed op hun motieven en mogelijkheden om hieraan deel te willen nemen.

In het generatiemodel (Becker-1992) (<http://www.generatiebril.be/in-zicht/generatietheorieen>) wordt een onderscheid gemaakt tussen verschillende generaties die niet alleen opeenvolgend zijn maar ook gelijktijdig naast elkaar bestaan:

1. De vooroorlogse generatie (geboren tussen 1910-1929, nu tussen de 84 jaar en ouder). Het merendeel is vrouw gezien de leeftijdsverwachting. Enkele kenmerken zijn: zij kenden de vooroorlogse armoede, waren jong tijdens de wederopbouw, plichtsgetrouw, harde werkers en opgevoed met een 'niet lullen maar poetsen' moraal. Zij denken in plichten in plaats van rechten, sparen is belangrijk. Kerk en geloof staan vaak centraal in de opvoeding, mannen zijn kostwinnaar en vrouwen zijn echtgenote in grote gezinnen, maar vooral moeder met vaste gewoontes. Zij zijn weinig kritisch, men is sober en weinig hedonistisch, traditioneel, weinig tolerant maar meer gericht op immateriële waarden, waarbij het belang van de groep voorop staat in plaats van het eigenbelang. Het merendeel van deze groep wordt momenteel wel aangeduid als 'Geraniumzitters' vanwege toegenomen fysieke en geestelijke beperkingen (Multi -Morbiditeit) en woont in zorg- en verpleeginstellingen.

2. De 'stille' generatie (geboren tussen 1930-1945, tussen de 68 en 85 jaar). Deze generatie bestaat uit mensen die de Tweede Wereldoorlog als kind hebben meegemaakt. Zij hadden de mogelijkheid om te protesteren maar hebben dit niet gedaan. Wederopbouw en economisch herstel na de oorlog waren belangrijke idealen onder het motto "je krijgt niets cadeau". Zij hebben in de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw met name in materiële

zin geprofiteerd van het economisch herstel. Kenmerken van deze generatie zijn: vroeg begonnen met werken, gemiddeld genomen lager opgeleid en vaak niet de gewenste opleiding kunnen volgen, levenslustig, vinden kwaliteit belangrijk, zijn kritisch maar willen vooral niet als oudere aangesproken worden. Zij beschikken over veel vrije tijd die deels, of niet, wordt ingevuld door vrijwilligerswerk waar ze een goed gevoel aan over willen houden. Veel vrije tijd wordt besteed aan reizen en interesse voor kunst en cultuur. Namen voor deze groep zijn 'gouden besteders', 'gouden genieters' en de 'zilveren zondvloed'.

3. De 'protestgeneratie' (geboren tussen 1945-1955, tussen de 58 en 68 jaar). Zij worden ook wel de babyboomgeneratie genoemd. Zij groeiden op in een overvol antiautoritair onderwijssysteem. In de jaren '60, waarin experimenteel leren erg belangrijk was. Deze jonge senioren kenmerken zich over het algemeen door vitaliteit en gedrevenheid, autonoom onafhankelijk en sociaal vaardig gedrag, zijn kritisch en idealistisch maar niet hiërarchisch ingesteld. Zij zijn redelijk kapitaalkrchtig door opgebouwd eigen vermogen en gunstige pensioenregelingen. De verwachting is dat deze generatie langer gezond zal blijven en na pensionering nog geruime tijd actief zal zijn. Op het gebied van vrijwilligerswerk zijn zij tijdens hun loopbaan al actief, actiever dan de voorafgaande generaties, daardoor brengen zij meer sociale netwerken mee na hun pensionering.

4. De verloren generatie (geboren tussen 1955-1970, tussen 42 en 57 jaar). Deze generatie plukt de vruchten van de vorige generatie, maar de vooruitzichten zijn minder gunstig door hoge jeugdwerkloosheid en een economische crisis in de jaren '80. Verdere kenmerken: nuchter, laatbloeiers, harde werkers, geen idealen en minder hoge verwachtingen, eerder behoudend, protesten, gelijke behandeling van mannen en vrouwen, zelfontplooiing, zijn goed geschoold, maken gebruik van alle mogelijkheden die er zijn, samenwonen en scheiden komen nu vaker voor. Vrou-

wen groeien op met feminisme en emancipatie. Toegenomen werkdruk in combinatie met hoge eisen aan het gezinsleven, daardoor is het aantal burn-out gevallen in deze generatie opmerkelijk hoger dan bij vorige generaties. Deze generatie zal over ruim tien jaar met pensioen gaan.

2. THEORETISCH ONDERZOEK SENIOREN EN KUNSTBEOEFENING

2.1 SENIOREN EN KUNSTEDUCATIE

Er is een toenemende behoefte onder senioren aan kunst- en cultuureducatie te constateren. Trendwatcher Adjiedj Bakas verwacht dat gepensioneerde babyboomers straks massaal aan cultuur doen. Persoonlijke verdieping door kunst, zo blijkt uit wetenschappelijk onderzoek, is volgens Bakas “niet alleen leuk, het is noodzakelijk. Het houdt je mentaal en fysiek actief, kortom van een actief leven ga je beter in je vel zitten” (Bakas 2005). De vergrijzende ‘babyboomers’ vormen een nieuwe en grotere groep senioren, met een groter aandeel kunstbeoefenaars dan de oudere generaties senioren, zodat vergrijzing een positief effect op kunsteducatie en cultuurparticipatie zal hebben.

Onder kunsteducatie worden “alle vormen van educatie verstaan, waarbij kunst en of kunstzinnige middelen en technieken als doel, of als middel worden gebruikt. Het lerende element in de actieve beoefening van de kunsten, de reflectie op het eigen werk als werk van amateurs en professionele kunstenaars en het plaatsen van kunstuitingen in een culturele en maatschappelijke context staan centraal”(website cultuurnetwerk-2012).

Dus ook het aanschouwen en beschouwen van kunstuitingen valt onder de kunsteducatie.

In de praktijk komt kunsteducatie erop neer, dat senioren zelf amateurkunst maken onder leiding van een professional of verdienstelijke amateurkunstbeoefenaar en kijken naar de producten en prestaties van professionele kunstenaars. Onder beeldende kunst vallen behalve schilderkunst, grafiek, textiele kunst, beeldhouwkunst, keramiek, fotografie, film of mengvormen daarvan. Senioren die beeldende kunst beoefenen vallen in de categorie amateurkunst, omdat zij geen inkomen genereren uit de verrichte activiteiten en dit uitsluitend als vrijetijdsactiviteit beschouwen. Bij deelname aan kunsteducatieve activiteiten wordt er aan drie componenten aandacht besteed, productie is doen, receptie is waarnemen en reflectie is denken.

Deze componenten kennen elk een eigen leerstijl: Kunsteducatie wordt in grote mate bepaald door doelstellingen. Verschillende doelstellingen vragen om een verschillend gebruik van leerstijlen.

Doelstellingen van kunsteducatie begeven zich volgens Haanstra (2011) op drie niveaus:

- cultuurparticipatie
- persoonlijke (authentieke)ontwikkeling
- algemeen maatschappelijke waarden.

Kunsteducatie op het niveau van cultuurparticipatie is gericht op de culturele wereld. Het bevorderen van cultuurparticipatie van senioren dient twee doelen: het ontwikkelen van een publiek voor professionele kunsten en het stimuleren van het beoefenen van amateurkunst. Receptie en productie zijn componenten van deze autonome vorm van kunsteducatie. Haanstra spreekt op het niveau van persoonlijke ontwikkeling over het belang van authentieke kunsteducatie. Bij authentieke kunsteducatie wordt “verbinding gezocht tussen de eigen spontane kunstzinnige interesses als ‘thuiskunst’, de leef- en belevingswereld van senioren en de aangeboden kennis over de wereld van kunstdisciplines en professionals. Persoonlijke waarneming en beleving staan centraal, waarbij emotionele, creatieve, cognitieve en sociaal-communicatieve aspecten worden bevorderd” (Haanstra-2011).

Voor authentieke kunsteducatie is de autonomie van belang. De interne motivatie moet worden behouden, terwijl de vooroordelen, naïeve denkbeelden en technische beperkingen zoveel mogelijk moeten worden opgeheven. Expressie is belangrijk, niet alleen voor kunsteducatie die gericht is op persoonlijke ontwikkeling, ook voor authentieke kunsteducatie.

Senioren moeten op “symbolische wijze de eigen ideeën en gevoelens over zichzelf en de rest van de wereld vorm kunnen geven”(Haanstra-2011). Productieve kunsteducatie met artistieke ambities en een eigen ontwikkeling, is een bron van voldoening voor veel senioren. Men kan zijn emoties en belevingswereld uitdrukken, technische vaardigheden aanleren, het bevordert sensomotorische vaardigheden, non- verbale uitdrukkingsmogelijkheden, gevoel voor esthetiek en stimuleert cognitieve en affectieve vaardigheden.

Creatieve (beeldende) processen dragen op een positieve wijze bij aan aspecten als (zelf)kennis, levensplezier, creativiteitsontwikkeling, eigenwaarde, controle en autonomie. Onderdeel van een creatief maakproces zijn ‘flow-ervaringen’. Deze ervaringen uiten zich als een gevoel van vreugde en worden ervaren vanuit een volledige toegewijde en betrokken houding tijdens het maakproces. Flow ervaringen dragen bij aan het ervaren van een rijker, intenser en zinvoller leven. “Het draagt bij aan creativiteit, geeft een gevoel van geluk, waarmee het leven kan worden hervonden” (Csikszentmihályi-1997).

Productieve en receptieve kunsteducatie versterken elkaar daarbij in dit proces. Het intens waarnemen en beleven van een schilderij (receptief) kan eveneens gevoelens van schoonheid en flow oproepen.

Genoemde aspecten kunnen aandacht krijgen tijdens reflectiemomenten waarin nieuwe (cognitieve) kennis en inzichten worden toegevoegd aan een doorlopend leerproces. Het directe doel van receptieve kunsteducatie is het verhogen van cultuurparticipatie onder senioren. Verhoogde deelname leidt op zijn beurt weer tot meer waarnemingsvermogen, inlevingsvermogen en oordeelsvermogen. Door naar elkaar te kijken en te luisteren kunnen we tot meer begrip en tolerantie in de samenleving komen. Een gedachte die de overheid onderschrijft en stimuleert.

2.2 LIFELONG LEARNING EN KUNSTBEOEFENING

In de opvatting van lifelong learning gaat men ervanuit dat leren op latere leeftijd nog een belangrijk positief effect heeft op cognitieve functies en welzijn (website-Hanze, Healthy Ageing in Music & the Arts-2012).

Een gevolg van de vergrijzing is dat steeds meer senioren gemotiveerd zijn en zich alsnog willen bekwamen en verdiepen in de kunsten. Hiermee zal de vraag naar beeldende kunstbeoefening, maar ook drama en muziekbeoefening, alleen

maar toenemen. Uit onderzoek onder senioren blijkt dat aspecten als vrijheid, sociale ontplooiing, iets willen bereiken, iets nieuws willen leren belangrijk worden gevonden .

Een instrument leren bespelen of het aanleren van nieuwe beeldende technieken, vaardigheden en inzichten in een gegeven context is nog goed mogelijk op latere leeftijd.

Belangrijke karakteristieken bij een leven lang leren zijn, naast een onderscheid tussen formeel, non-formeel en informeel leren, een nadruk op ‘leren’ in tegenstelling tot ‘trainen’; verschillende benaderingen van leren, zoals bijvoorbeeld leren gerelateerd aan de context en manieren van leren die deelnemers aanmoedigen om te leren op een autonome en creatieve manier.

Mét de ouderdom worden mensen onzekerder over hoe ze met nieuwe situaties om moeten gaan. De drempel om iets nieuws te gaan leren ligt voor hen veel hoger. Echter ook op oudere leeftijd is het biologisch gezien nog altijd mogelijk om te leren (Cultuurnetwerk -2009).

Het leren door en met kunst draagt bij aan het verbeteren van de inzetbaarheid en aanpassingsvermogen, waarbij proces en context voor senioren belangrijk zijn. Het is niet hetzelfde als een ‘contuning education’ via een formele of informele benadering, maar kan daarnaast ook als een biografische vorm van leren worden opgevat. Leren wordt in deze laatste opvatting gezien als een transformatie van persoonlijke levenservaringen en de geschiedenis van mensen. Deze kennis en zelfreflectie zijn inzetbaar in een steeds complexere, veranderende leefwereld.

Er is nog weinig bekend over leerprocessen bij verschillende generaties senioren op het gebied van beeldend werken om te komen tot nieuwe zienswijzen en een geschikte didactische benadering.

2.3 KWALITEITSEISEN KUNSTEDUCATIEVE ACTIVITEITEN MET SENIOREN

De kwaliteit van aangeboden kunsteducatieve activiteiten kan een motivatie of belemmering zijn bij de keuze voor een bepaalde organisatie en of het activiteitenaanbod.

Kunstenaars die werken met ouderen aan actieve cultuurparticipatie hebben naast artistieke ook sociale, didactische en methodische vaardigheden nodig. Voor de uitwerking van een competentieprofiel zijn kunstvakopleidingen in gesprek gegaan met kunstenaars in de praktijk.

Hieronder vind je een samenvatting van de competenties, toegespitst op cultuurparticipatie met ouderen. (bron: <http://www.lkca.nl/vrije-tijd/ouderen/praktijk/competenties> en Competentieprofiel docent beeldende kunst en vormgeving)De huidige gangbare kunsteducatieve lesmethodes zijn veelal ontwikkeld voor jongeren maar worden, veelal bij gebrek aan alternatieven, ook aan beginnende senioren aangeboden.

Bij senioren is er in het kader van beeldende amateurkunstbeoefening veelal sprake van een informele wijze van leren. Informeel leren door senioren gebeurt toevallig of tijdens alledaagse activiteiten en kan zowel intentioneel als niet- intentioneel zijn. Het wordt ook wel gedefinieerd als incidenteel leren of spontaan leren en kan overal plaatsvinden (Kirschner-2012). Non-formeel leren in het kader van kunstbeoefening door senioren vindt individueel plaats of in georganiseerde cursussen en trainingen. Een belangrijk kenmerk is dat deelname hieraan niet leidt tot formele kwalificaties.

Dubbeltalent

Kunstenaars en activiteitenbegeleiders die werken met ouderen aan actieve cultuurparticipatie hebben naast artistieke ook sociale, didactische en methodische vaardigheden nodig.

Beschikken over artistieke en ambachtelijke kwaliteiten als vakspecialist

Artistieke en ambachtelijke kwaliteiten blijven de basis van waaruit kunstprofessionals werken.

Het is belangrijk dat zij zich bewust zijn van de toegevoegde waarde van kunst in de samenleving. Dat onderbouwt ook de meerwaarde van kunstenaars bij activiteiten.

Interdisciplinair kunnen werken

In veel vormen van kunstbeoefening vindt samenwerking en kruisbestuiving tussen kunstdisciplines plaats. Ook in het werken met ouderen kom je regelmatig verbindingen tussen kunstdisciplines tegen. Van professionals vraagt dit betrokkenheid met, inzicht in en openheid naar andere kunstdisciplines en bereidheid tot samenwerking met andere professionals.

Omgevingsbewustzijn, een brede, open blik hebben, samenwerken en netwerken

Werken met ouderen betekent dat aanbodgericht werken moet plaatsmaken voor inspelen op de vraag en mogelijkheden van de ouderen zelf én inspelen op de vraag en mogelijkheden van de context: het sociaal domein. Wat zijn de doelstellingen en regels van WMO, welzijn en zorg, hoe zijn culturele activiteiten in te passen, welke budgetten en subsidies zijn aan te spreken? Dit vergt samenwerking en verbindend vermogen met andere professionals en organisaties binnen en buiten de kunst.

Conceptueel denken en ontwerpnd leren in een maatschappelijke context

Kunstenaars die zich bezighouden met maatschappelijke vraagstukken moeten kunnen denken vanuit concepten die afgestemd zijn op de mensen en de omgeving. De belangrijkste vraag daarbij is: wat heeft de context te bieden of wat vraagt de context?

Je moet in staat zijn om je persoonlijk te committeren en te sturen op de kracht van verbeelding, samenwerking, vorm en esthetiek.

Ondernemend zijn

Verreweg de meeste kunstprofessionals combineren diverse werkkringen of werken (ook) als zzp'er. Een deel van de professionals kiest daar bewust voor, een deel wordt er door de omstandigheden toe gedwongen. Verschillenden zeggen dat dit leidt tot grote werkdruk en dat het lastig is om voldoende honorering te vragen en te ontvangen. Ondernemerschap is een essentiële competentie.

Pedagogisch-didactische vaardigheden

Je gaat werken met individuen en groepen met een groot verschil in niveau en ambitie. Ook als je je beperkt tot ouderen als doelgroep zijn de achtergronden en ambities zeer uiteenlopend. En ook de werkpraktijk is zeer gevarieerd.

Een specifiek aandachtspunt, zeker in de stedelijke gebieden, is het werken met ouderen van verschillende culturen. Kennis over multiculturaliteit is daarbij onontbeerlijk.

Bereidheid en het vermogen hebben 'een leven lang te leren'

De startende én ervaren professional moet zich in de praktijk en door scholing verder ontwikkelen. Dit vraagt van de professional de bereidheid en het vermogen om zelf de leertrajecten in te zetten die nodig zijn. Werken met mensen met Alzheimer vraagt bijvoorbeeld goed inzicht in het ziektebeeld om in te kunnen spelen op mogelijkheden en gedrag.

Oostelaar(2006) noemt een aantal aanbevelingen op de aandachtsgebieden inhoud, vorm en organisatie waaraan (kunst) educatieve activiteiten met senioren moeten voldoen:

Het thema moet aansluiten bij de behoefte, ervaring, belangstelling en situatie van de deelnemers. Thema's als religie, oorlog en andere persoonlijke levenservaringen kunnen heftige emotionele reacties oproepen bij senioren. Ook eerdere ervaringen in kunstbeoefening en cultuurparticipatie spelen een rol bij de keuze van thema's en het niveau waarop een activiteit wordt aangeboden.

De docent moet verwachtingen inventariseren en duidelijk maken wat zij kunnen verwachten wat betreft inhoud, werkwijze, en feedback.

Senioren hebben vaak meer ontzag voor 'de deskundige' waardoor zij zich onzekerder kunnen voelen bij deelname. Niet alleen kennis is belangrijk maar ook groepsprocessen. Bij activiteiten waarin zowel jong en oud participeren heeft de docent ook kennis van intergenerationele conflicten en strategieën en fungeert de docent ook als 'sociale makelaar' tussen generaties.

De omgeving moet voor senioren aangepast kunnen worden aan het type activiteit.

Te denken valt aan lichtinval (afnemende visus), akoestiek (afnemend gehoor) en geschikt meubilair (beperkte mobiliteit en motoriek) en sanitair bij beeldende activiteiten. Bereikbaarheid is belangrijk (openbaar vervoer), toegankelijkheid van de locatie en sociale veiligheid in de directe omgeving. Ook het tijdstip is een factor. De avonduren in de winterperiode zijn voor senioren vaak een belemmering om deel te nemen.

Didactische aanpassingen

In de didactiek van de kunsteducatie gelden op zich dezelfde regels als bij elke andere cursusactiviteit.

Bij senioren is meer aandacht nodig voor verstaanbaarheid, tempo, afwisseling en pauzes. Senioren leren sneller door aansluiting te zoeken bij bestaande kennis en levenservaring.

Werkvormen moeten gevarieerd en afwisselend zijn.

Senioren houden niet van 'kinderachtige' benaderingen. De huidige generatie is veelal niet gewend om in subgroepen te werken en met audiovisuele technieken bij beeldbeschouwing om te gaan.

2.4 MOTIEVEN EN BELEMMERINGEN BIJ KUNSTBEOEFENING

Senioren hebben uiteenlopende motieven om al dan niet deel te nemen aan kunst & cultuur vanuit een educatief perspectief. De in life-span development gespecialiseerde ontwikkelingspsycholoog McCluskey (Herweijer-1990) beschrijft in 'The Theory of margin' vijf behoeften van senioren waarin (kunst)educatie voorziet, namelijk:

- *de behoefte om zich aan te passen aan veranderde omstandigheden door het ouder worden.*

Dit kan door nieuwe dingen aan te leren w.o. ICT vaardigheden (coping needs).

- *de behoefte aan persoonlijke ontwikkeling en zich creatief willen uiten.*

Dit kan o.a. door actieve kunstbeoefening (expressive needs).

- *de wens om vaardigheden op te doen voor maatschappelijke participatie en daaraan een bijdrage te leveren.* Dit kan het organiseren van een kunsttentoonstelling zijn (contributive needs).

- *de behoefte aan vaardigheden voor belangenbehartiging.* Dit kan door zitting te nemen in commissies waarin belangen voor senioren worden behartigd (influence needs).

- *de behoefte aan zingeving door zich (opnieuw) te verdiepen in geloof, spiritualiteit, en kunstfilosofie om rationele en materiele aspecten te kunnen overstijgen vanuit het bewustzijn van de naderende eindigheid van het bestaan.* (transcendence needs).

Bovengenoemde positieve aspecten bevorderen het mentaal vermogen van senioren.

Mentaal vermogen wordt beschouwd als de capaciteit om succesvol ouder te worden.

Onderzoek naar motieven van senioren over kunstbeoefening geven aan, dat het om een mengeling van intrinsieke en extrinsieke motieven gaat (Kunstfactor-2009). Van den Broek (Factsheet deel 9 -2010) benoemt in zijn publicatie over onderzoek naar kunstbeoefening in de vrijetijd de volgende motieven van beoefenaars:

- iets moois willen maken (82%)
- ontspanning (78%)
- gezelligheid (74%)
- zich kunnen uiten (56%)
- er zo goed mogelijk in worden (44%)
- ermee naar buiten treden (32%)

Naast positieve aspecten zijn er ook belemmeringen bij senioren voor deelname aan kunsteducatieve activiteiten. Deze zijn afhankelijk van normen en waarden, opvoeding en genoten onderwijs bij de verschillende generaties.

Er is daarbij sprake van intrinsieke belemmeringen voor deelname: individuele belemmeringen als gebrek aan positieve motivatie. Veelgehoorde opmerkingen zijn: 'Ik kon nooit goed tekenen.' 'Daar ben ik te oud voor' en 'Wat is het nut ervan?' Voor de huidige generatie oudere vrouwen is het niet zo vanzelfsprekend om cursussen te volgen of in groepen te discussiëren (Oostelaar-2006).

Externe belemmeringen voor deelname kunnen zijn: prijs, ziekte, gebrek aan vervoer, beschikbare tijd, opleidingsniveau, de thuissituatie, een onduidelijk of ondeugdelijk aanbod, een ongeschikte locatie of een ongelukkig tijdstip, sekse-specifieke activiteit of de etnische herkomst van deelnemers.

Fysieke en geestelijke belemmeringen die op latere leeftijd mogelijk een negatieve motivatie kunnen vormen bij deelname aan kunsteducatieve activiteiten zijn: vergeetachtigheid, afnemende cognitie, visuele en auditieve beperkingen, een tragere (fijne) motoriek, vermoeidheid, verminderde concentratie, bijeffecten door veelvuldig medicijngebruik, laag zelfvertrouwen, depressie en ingrijpende levensgebeurtenissen. Deze aspecten kunnen vormen van stress veroorzaken die een negatieve invloed hebben op de gezondheid.

Kunstbeoefening doet enerzijds een beroep op genoemde aspecten, maar draagt anderzijds bij aan het stimuleren van de eigen regie, het ontwikkelen van een positief zelfbeeld en het reguleren van emoties.

2.5 KUNSTBEOEFENING, FYSIEKE- EN PSYCHISCHE GEZONDHEID

Door de groei van de groep 65-plus in de samenleving, stijgt ook het aantal senioren met lichamelijke, psychische en sociale problemen en ongemakken. We worden steeds ouder, maar worden we ook gezond en gelukkig ouder? De verwachting is dat door een betere gezondheidszorg steeds meer mensen een leeftijd van 100 jaar zouden kunnen bereiken (Zantinge-2011). Maatschappelijk gezien wordt in toenemende mate het belang van gezond en actief ouder worden onderkend.

Het begrip gezondheid is relatief, aangezien er onderscheid wordt gemaakt tussen een ervaren gezondheid en een objectieve gezondheid. Er zijn vier niveaus van gezondheid te onderscheiden die zich tegelijk manifesteren. Voor een goede ervaren gezondheid moeten alle vier niveaus in balans met elkaar zijn.

Fysical Health, fysieke gezondheid beschrijft volgens de mate van fysieke fitheid en energie en is afhankelijk van demografische factoren en actieve leefstijlfactoren.

Mental Health, mentale gezondheid omvat gedachten en overtuigingen die invloed hebben op keuzes en handelingen. Gedachten kennen een doorlopend proces, zij komen en zij gaan.

Emotional Health, emotionele gezondheid zijn door emoties aangemaakte stoffen in de organen als uitingen van gevoel. Gevoel is niet altijd zichtbaar voor andere mensen, positieve of negatieve emoties zijn in het fysieke lichaam te ervaren.

Spiritual Health, spirituele gezondheid is het niveau wat aangeeft wie je bent en wat je wilt in het leven. Er is sprake van verbondenheid met iets dat groter is dan men zelf, openheid en liefde. Eenheid, energie, bewustzijn, balans, wijsheid en nederigheid zijn kenmerken voor personen die zich bezig houden met dit niveau.

Bij productieve-, receptieve- en reflectieve kunst-educatie worden alle vier niveaus aangesproken.

Recente wetenschappelijke onderzoeken en inzichten op het gebied van de neurologie over emoties en kunstbeoefening in het oudere brein tonen met name een positief effect op mentale, emotionele en spirituele gezondheidsaspecten.

‘Kunsteducatieve activiteiten stimuleren het brein’ zo blijkt uit recente neurologische onderzoeken en vertragen een cognitieve achteruitgang. Er wordt in dit kader meer neurologisch onderzoek gedaan (Ramachandran-2011) naar de betekenis en de effecten van actieve kunstbeoefening op het limbisch systeem van het kunstzinnige brein (waar emoties verwerkt worden) en het effect daarvan op gezondheid en welzijn. ‘Kunst maakt gelukkig’. Een belangrijke rol is hierin weggelegd voor de stof dopamine, een neurotransmitter, die ervoor zorgt dat zenuwen met elkaar kunnen communiceren in drie belangrijke communicatieroutes in de hersenen. Dopamine zorgt voor een genotservaring.

De eerste route regelt de bewegingscontrole, de tweede route regelt de planning van denkprocessen en het doelgericht handelen en besluitvorming. De laatste route regelt emoties en motivaties. Dopamine stimuleert het beloningscentrum in de hersenen en maakt actiever. Hoe sterker die activering is hoe sterker het genot van aangenaam plezierig tot complete extase.

De aanverwante stof endorfine wordt aangemaakt bij intensief bewegen en heeft effect op pijnbestrijding en een soepele beweging. Beide stoffen geven een gevoel van blijdschap maar op verschillende wijze. Wetenschapsjournalist Mark Mieras gaf op de conferentie ‘Beter van Kunst’(2010) aan dat ”mensen die kunst beoefenen, gemiddeld vier jaar later Alzheimer krijgen dan mensen die geen kunst beoefenen”. Een tekort aan dopamine hangt samen met de ziekte van Alzheimer. “Muziek, dans, drama, beeldende kunst en literatuur ondersteunen belangrijke hersenfuncties als luisteren, kijken, verhalen vertellen en loslaten. Actieve kunstbeoefening doet daarmee een beroep op stabilisatie van cognitieve capaciteiten, de integratie van de zintuiglijke waarneming en sensomotorische vaardigheden” (Noice & Staines-2004).

Volgens de Amerikaanse wetenschapsauteur Barbara Strauch functioneert het brein van senioren anders dan bij jongeren. Het analyseert sneller, associeert en combineert doeltreffender en is daardoor meer oplossingsgericht. De belangrijkste studie waarop Strauch haar conclusies baseert is de Seattle Longitudinal Study. Deze studie die vanaf 1956 een cohort van 6000 oudere proefpersonen volgt, richt zich op de verandering van cognitieve

vaardigheden bij het ouder worden. Aanvankelijk gingen neurowetenschappers er vanuit dat we op latere leeftijd, zo'n 30 procent, van onze hersencapaciteit verliezen.

Vergeetachtigheid en trager denken zouden hiervan het gevolg zijn. Maar de studie-uitkomsten van Strauch laten een ander beeld zien. Jonge senioren blijken op de top van hun denkvermogen te zitten. Zij scoren beter dan jongeren op het gebied van vocabulaire, ruimtelijke oriëntatie, verbaal geheugen en probleemoplossing. In de praktijk betekent dit dat oudere mensen betere beslissingen kunnen nemen. Naarmate we ouder worden gebruiken we steeds meer allebei de hersenhelften. Ook wordt op latere leeftijd plaatselijk meer myeline aangemaakt. Myelinetoeename (= snellere signaalgeleiding)

vindt vooral plaats op locaties die te maken hebben met emotiebeheersing, risicoafweging, besluitvorming en taal. Tenslotte zijn oudere hersenen minder ontvankelijk voor dopamine-uitschieters, die impulsiviteit in de hand werken zoals bij jongeren.

2.6 KUNSTBEOEFENING, WELZIJN & KWALITEIT VAN LEVEN

Dat kunst goed is voor het welzijn van senioren blijkt uit het onderzoek 'Investeren in mentaal vermogen' van het Trimbos-instituut (2009), waarin het thema 'Levenskunst' centraal staat. Vijf levenskunstprojecten zijn onderzocht. De conclusie: 'De projecten verhogen het levensgeluk van senioren. Een tweetal projecten uit dit onderzoek 'Maak een kunstwerk van je leven' en 'TOP' richten zich op

senioren die al weten wat ze willen en die hun talenten willen ontwikkelen en of daarmee experimenteren.

In het onderzoeksrapport van LESI wordt als conclusie vermeld dat amateurkunstbeoefening een positieve invloed heeft op welzijn en dus eigen kracht (Hortulanus- juni 2012).

Uit sociologisch onderzoek blijkt dat deelname door senioren aan (culturele) activiteiten leidt tot meer zelfvertrouwen, meer sociale contacten en een groter gevoel van veiligheid in en tevredenheid met de woonomgeving

Wetenschappelijk onderzoek in de VS naar de fysieke en geestelijke positieve effecten van kunstbeoefening door senioren toont aan dat senioren uit kunstbeoefening fysieke en psychische gezondheid halen, ontspanning ervaren, er een zinvolle levensinvulling aan toekennen, erkenning vinden en betekenisvolle sociale contacten opbouwen (Cohen-2006).

2.7 BELEIDSMATIGE FACILITERING KUNSTEDUCATIEF AANBOD VOOR SENIOREN

In Nederland is er vanuit de kunst- en cultuursector en recentelijk ook vanuit de zorgsector een toenemend aantal publicaties en bijeenkomsten over het onderwerp vergrijzing en het belang van kunstbeoefening voor senioren te constateren. Er is sprake van een positieve belangstelling vanuit beide sectoren en hoe zij daar op een adequate manier op in kunnen spelen.

2.8 ONTWIKKELINGEN IN DE KUNST & CULTURSECTOR

Kunsteducatieve organisaties hebben zich in het verleden en heden voornamelijk gericht op kinderen tot 18 jaar. Senioren waren een tijdlang minder in beeld. Uit het essay 'Grijs en for granted' blijkt dat, "Beleidsmakers in de cultuursector niet echt anticiperen op de vergrijzing van het kunstpubliek, blijkbaar moeten de senioren het zelf maar zien te rooien" (Twaalfhoven-2012).

Tijdens de conferentie ‘Senioren en kunst’ (Amsterdam-2012) was de conclusie dat kunstbeoefening nog niet behoort tot het reguliere aanbod van welzijns- en zorginstellingen. Op basis van de uitkomsten van het door LESI uitgevoerde onderzoek uit 2012 o.a. de volgende aandachtspunten: De positieve impact van kunstbeoefening op het welzijn en de gezondheid van senioren is nog onvoldoende bekend, wordt maatschappelijk nauwelijks onderkend en veelal ondergewaardeerd. Kunstbeoefening als middel voor maatschappelijke activering van senioren komt niet voor in WMO-nota’s. Er zijn initiatieven van kunstgezelschappen, gemeenten en maatschappelijke organisaties. Er zijn veelsoortige organisaties die hun expertise aanbieden, maar nergens kan men voor alle vragen, problemen en ondersteuning bij een enkele organisatie terecht. Welzijnsorganisaties kunnen ook samenwerken met kunstinstellingen, individuele kunstenaars en amateurverenigingen, die zich op amateurkunst voor senioren richten. Zorgcentra zijn bezig een plaats in de wijk te verwerven, ze krijgen meer een wijkfunctie. Individuele kunstenaars zoeken meer aansluiting met zorginstellingen. Naast individuele kunstenaars zouden ook de Centra voor de Kunsten meer verbanden aan kunnen gaan met maatschappelijke groepen, met scholen en meer kennis kunnen genereren over wat senioren willen. De rol van fondsen als private financiers, zoals maatschappelijk betrokken ondernemers neemt toe. Deze ontwikkeling wordt sterk gestimuleerd vanuit de overheid (Hortulanus-2012).

2.9 INITIATIEVEN KUNSTBEOEFENING IN DE ZORGSECTOR

Zorginstellingen worden steeds belangrijkere spelers als het gaat om welzijn van senioren op het gebied van dagbesteding en activiteiten. Kunsteducatieve- en zorginstellingen oriënteren zich momenteel op welke rol en bijdrage zij kunnen gaan leveren aan een gezonde actieve leefstijl voor senioren en welke positieve bijdrage kunstbeoefening heeft in dit proces. “Zorginstellingen, die

kunstactiviteiten in hun programma aanbieden zoeken niet vanzelfsprekend contact met welzijnsorganisaties en cultuurorganisaties. In de visie van een aantal zorginstellingen is kunst een prachtig middel om wijkbewoners binnen de ruimtes van een zorgcentrum te krijgen, maar de drempel is nog hoog” (Hortulanus-2012).

3.1 INLEIDING

Dit deel geeft inzicht in de methode die wij gebruikt hebben om de onderzoeksvraag te beantwoorden:

WELKE ROL KAN KUNSTEDUCATIE SPELEN IN HET LEVEN VAN OUDEREN?

Voorafgaand aan het onderzoek hebben korte verkennende gesprekken plaatsgevonden met de mensen uit het werkveld om de relevantie van het onderzoek te bepalen.

Dit vooronderzoek heeft voldoende bruikbare informatie opgeleverd om het onderzoek te laten starten.

Om te onderzoeken of kunsteducatie perspectief biedt voor ouderen hebben we een korte cyclus van kunstlessen ontwikkeld die past bij deze specifieke doelgroep. Met respect voor en afhankelijk van de mentale en lichamelijke (somatische)conditie van de ouderen.

Tijdens deze lessen hebben we naar kunst gekeken, er samen over gepraat en hebben de deelnemers zelf kunst gemaakt en hebben we gezamenlijk een community-artproduct gemaakt.

De cyclus is afgesloten met een presentatie die afgesloten werd met muziek van Sjaan Jordaan.

Aan het begin van de lessencyclus hebben we de deelnemers enkele vragen voorgelegd over hun beleving en kennis van kunst, en aan het einde van de lessencyclus hebben wij deze vragen opnieuw met de mensen geëvalueerd.

Deze methode gaf ons de gelegenheid kwalitatieve informatie om opinies, houdingen, kennis en meningen bij de onderzoeksgroep te inventariseren. Wij hebben hierdoor een beeld kunnen vormen over de senioren, hun motivatie, de middelen die nodig zijn, het verloop van de beeldende activiteit, het niveau en de samenstelling van deze groep en onze rol als docenten.

3.2 DOELSTELLING

PERSOONLIJKE DOELSTELLING VAN DIT ONDERZOEK CATHRIEN:

Proberen ouderen met kunst in aanraking te brengen om ze op deze manier uit hun isolement te halen en ze aan te zetten tot het komen van spontane creativiteit. Uitnodigen om tot iets nieuws te komen, misschien wel een dieper level in te gaan om zo een onontgonnen of juist een vergeten gebied aan te boren.

PERSOONLIJKE DOELSTELLING VAN DIT ONDERZOEK JEANINE:

Mensen te helpen om op zoek te gaan naar hun eigen kunstenaarschap, op hun eigen manier.

Onderzoeken of mensen die niets van kunst afweten, en daar ook niet speciaal om vragen, toch hun bestaan kunnen verrijken door middel van kunst. Ik zou ze willen uitdagen om hun leven vanuit een ander perspectief te bekijken.

3.3 DOELGROEP

Alle deelnemers uit deze groep zijn woonachtig in woon-zorgcentrum de Kievitsbloem.

Woon-zorgcentrum De Kievitsbloem is een locatie midden in het winkelcentrum van Zwolle-Zuid.

Ontmoeten kan eenvoudig in de Grote Willemszaal waar samen gegeten wordt en activiteiten worden georganiseerd.

Op de verschillende etages zijn huiskamers te vinden die zijn ingericht in een mix van eigentijdse stijl en herkenning vanuit vervlogen tijden. Er waren 15 senioren variërend in de leeftijd van 74 t/m 94 jaar die wilden deelnemen aan de lessencyclus: 'ontdek de kunstenaar in jezelf'.

Deelnemers zijn voorafgaand aan het onderzoek niet geselecteerd op sekse, leeftijd, etnische herkomst en woongebied d.w.z. inwonend of aanwonend.

Van alle deelnemers (10 vrouwen en 5 mannen) voldoet 90% aan het leeftijdscriterium van 75 jaar en ouder. Tijdens de werving hebben we de intentie van het onderzoek toegelicht en de vraag voorgelegd of zij willen deelnemen aan het onderzoek. Alle deelnemers hebben enthousiast ingestemd en meegewerkt aan het onderzoek.

Bij het begin van dit onderzoek hadden we allebei eigenlijk weinig kennis van ziektebeelden.

We hebben bewoners aangesproken in de algemene koffieruimte waarbij we dus geen voorafgaande kennis hadden over de ziektebeelden van deze mensen. In overleg met Bianca (coördinator de Kievitsbloem) hebben we er voor gekozen er 'blanco' in te gaan. Zo hadden we nog geen aannames of oordelen en moesten we echt in het contact ondervinden wat deze mensen nodig hebben.

Wel is al snel duidelijk dat doofheid, slechthoortheid en mobiliteit bij de meeste ouderen een rol speelt en dat er geen vastgesteld dementerenden zich onder de deelnemers bevinden.

3.4 BEGINSITUATIE DEELNEMERS

Geen van de deelnemers heeft ooit iets met kunst te maken gehad.

De meesten van deze mensen zijn veelal arbeiders of vakmensen als bv schilder geweest. De vrouwen zijn allemaal huisvrouw geweest. Kunsteducatie werd nog niet gegeven in hun jeugd op de scholen, en daarnaast hadden ze bijna allemaal een te druk werkzaam leven gehad om zich te verdiepen in kunst. De meeste vrouwen hebben veel gehandwerkt in hun leven, maar dat werd niet door de deelnemers als kunst maken ervaren. Wel zijn ze nieuwsgierig en hebben ze zin in een verzetje.

3.5 AANDACHTSPUNTEN VOOR DEZE SPECIFIEKE DOELGROEP

I.v.m. met doofheid is het noodzakelijk dat we alle gesproken tekst ook beamen!!

De mensen praten veel en hebben een zeer korte spanningsboog.

Iedereen reageert uniek, gevormd door zijn verleden en ervaringen.

Onder weerstand ligt veelal angst om te falen en de schaamte iets niet meer te kunnen.

Het niet te ingewikkeld maken en teveel verwachten.

Aansluiting gaat verloren als we te doelgericht en te vasthoudend zijn aan het plan.

Bij te flexibele oplossingen gaat overzicht en veiligheid verloren.

Je verliest snel binding als je je eigen creatieve oplossing oplegt.

Bij het 'even' overnemen van het werk van de deelnemer is er mogelijk verlies van eigenaarschap van het werkstuk.

3.6 OPBOUW LESMETHODIEK 'ONTDEK DE KUNSTENAAR IN UZELF'

(In het bijgaande lesboek gaan we dieper in op ons lessenpakket.
In dit onderzoek geven we heel kort aan wat we gedaan hebben)

THEMA 'Handen'

Iedereen heeft handen. Met handen raak je de ander aan, zet je een kopje thee, je werkt ermee. Maar je kan er ook mee slaan, of iets verzorgen. Welke dierbare herinneringen hebben zij aan hun eigen handen. Waar waren en zijn die handen goed in? Wat hebben zij verzorgd, gedragen, gedaan? Hebben zij getroost, gewiegd, het dagelijkse brood verdiend, iets nieuws gemaakt, gezaaid, geoogst? Wat betekenen handen voor jou?
Het gaat niet om hoe mooi je iets kan, maar of je je gedachten of dat wat in je leeft, hierin kan verbeelden.

LESINHOUD LES 1

2-DIMENSIONAAL / KLEUR

Wat betekenen uw handen voor u?

Laten zien van kunstafbeeldingen van handen door de geschiedenis van figuratief naar abstract.

Opdracht:

Wat betekenen uw handen voor u? Probeer dit te verbeelden en uit te drukken in kleur.

Benodigdheden:

Papier/pastelkrijt

Verwerking:

Alle tekeningen hebben we gefotografeerd en op kleine doekjes van 4 cm. x 6 cm. geplakt. Hiervan hebben we een mozaïek gemaakt en ingelijst. Dit hebben we aangeboden op de eindpresentatie.

LESINHOUD LES 2

3-DIMENSIONAAL / VORM

Wat komt er uit uw handen?

Laten zien van beeldhouwkunst door de geschiedenis van figuratief naar abstract.

Opdracht:

Wat komt er uit uw handen? Probeer dit uit te drukken in klei.

Benodigdheden:

Klei

Verwerking:

De bedoeling was om al het kleiwerk af te bakken op school en er een keramieklagje op aan te brengen. Helaas is bijna alles vlak voor school kapotgevallen :(

LESINHOUD LES 3

4-DIMENSIONAAL

Wat deed u met uw handen?

Laten zien van community-artfilmpje. (500 gebreide truien)

Opdracht:

Wat deed u met uw handen? Probeer dit uit te drukken in een gebaar.

Daarna hebben we het gebaar met de hele groep gerepeteerd en op film gezet.

Benodigdheden:

Filmset

Verwerking:

Community-art filmpje (zie website)

LESINHOUD LES 4

MUSEUMBEZOEK DE FUNDATIE

Verwerking:

Mini-documentaire (zie website)

LESINHOUD LES 5

REFLECTIE & BETEKENIS

Laten zien van community-artfilmpje HANDwerk gekoppeld aan een 1-op-1 reflectiemoment

Opdracht:

Welke betekenis hebben uw handen voor u? Ga dit verbeelden.

Benodigdheden:

Tekenmateriaal / klei / pastelkrijt / kleine doekjes

LESINHOUD LES 6

PRESENTATIE

Presenteren van de gegeven lessen.

Laten zien van community-artfilmpje en minidocumentaire.

Aanbieden kunstwerk van handen.

Afsluiting: Hollandse smartlappen.

3.7 RESULTAAT EMPIRISCH ONDERZOEK

Aanbod op het gebied van kunsteducatief aanbod was bij de deelnemers niet bekend.

De meesten hadden niet eerder deelgenomen aan beeldende activiteiten of hebben hier les in gehad.

De deelnemers geven aan het fijn te vinden dat hun zorginstelling deze beeldende activiteiten had aangeboden aan de bewoners. De belangrijkste genoemde motieven voor deelname waren: nieuwsgierigheid, gezelligheid, beschikbaarheid van tijd, gunstig tijdstip, korte afstand.

Alle deelnemers vonden de lessen fijn, maar zeker ook onze aandacht.

De meesten gaven vooraf aan op zich geen belangstelling te hebben voor culturele uitingen.

Nadien gaven ze aan dat het museumbezoek ontzettend goed was bevallen. Zeker voor herhaling vatbaar.

Alle senioren gaven de voorkeur aan onze 'andere' manier van leren, passend bij de leeftijd.

Het traditionele leren, het uit het hoofd leren en reproduceren van kennis heeft niet meer hun belangstelling. Wel zijn alle cursisten nieuwsgierig naar nieuwe informatie over kunst die ze direct kunnen koppelen aan hun eigen belevingswereld. Men leerde van elkaar en ontdekte nieuwe mogelijkheden bij zichzelf.

Voor de deelnemers is het een hernieuwde kennismaking met informeel leren in een beeldende discipline, omdat zij dit in hun jeugd en in het onderwijs hebben gemist. Het ontbrak hen aan tijd en middelen tijdens de periode van gezinsvorming. Zij zagen deze bijeenkomsten als een mogelijkheid dit alsnog op te pakken.

Interesse voor kunstgeschiedenis was zeker aanwezig.

Het werd gewaardeerd ter ondersteuning van het eigen beeldend proces.

De deelnemers gaven aan dat beeldende activiteiten een positieve bijdrage leveren aan welzijn en gezondheid. Het merendeel geeft aan het aan als een ontspannende activiteit te ervaren die positieve gevoelens oproept en bijdraagt aan de kwaliteit van leven. Genoemd werd: plezier hebben, gelukkig zijn, trots zijn op resultaten, waardering krijgen, ontspannen zijn, de omgeving even vergeten, er energie van krijgen, het ervaren van gezellig samen bezig zijn.

Sommige senioren konden goed benoemen wat de activiteit met hen deed in fysieke en emotionele zin.

Het beoefenen van beeldende kunst in groepsverband heeft voor een aantal een duidelijke meerwaarde.

Sommigen kenden elkaar alleen van gezicht.

Een aantal reageerde positief op het aspect sociaal en gezelligheid, omdat ze niet alleen thuis willen zijn.

Het beeldend werken in groepsverband is een motief om daadwerkelijk actie te ondernemen.

Het merendeel van de deelnemers vond het niet belangrijk dat er uitsluitend leeftijdgenoten deelnamen.

Een aantal senioren gaven de wens aan door te willen gaan met kunst maken onder leiding van een kunstenaar.

Ook zagen we dat na de kennismakings-lessencyclus er een behoefte ontstond om zich te verdiepen in hun opnieuw ontdekte vaardigheden en dat mensen steeds meer de betekenis van kunst gingen voelen en begrijpen.

Ondanks de verschillende waarschuwingen dat de ouderen maar een korte concentratieboog hebben, dus wellicht niet veel interesse zouden kunnen opbrengen voor wat kunstgeschiedenis over het thema handen, hebben we er toch voor gekozen dit uit te proberen. Het resultaat was verrassend. Er was een mooie geconcentreerde aandacht.

Er ontstond een hele plezierige samenhang in de groep. Er was geen sprake meer van hiërarchie. De twee dominantste ouderen van de kennismaking werden onderdeel van de groep en vielen niet langer op. Sommigen hadden teveel tijd en anderen te weinig. Iedereen paste zich aan elkaar aan. Op den duur werd er samen gewerkt.

Alle ouderen voelden zich vrij genoeg om de opdracht te maken. De sfeer was veilig en prettig. We kregen veel blijk van respect en waardering na afloop! Het werd ons weer opnieuw duidelijk dat alles gaat over aandacht. Persoonlijke aandacht.

In de bijlagen vind je een uitgebreide beschrijving van ons lessenpakket uitgewerkt in een handzaam lesboek. Dit boekje hebben we geschreven voor de DBKV-docenten of andere kunstenaars cq. studenten die met ouderen aan de slag willen.

De coördinator van de Kievitsbloem onderschrijft het belang van kunsteducatieve activiteiten voor oudere senioren en geeft aan dat dit in het kader van welzijn een gebied is waar men zich nog verder in wil ontwikkelen. Er is momenteel onvoldoende expertise, om daar vanuit een visie, aanbod voor te ontwikkelen. Teken- en schilderactiviteiten worden begeleid door vrijwilligers. De individuele vraag en wens van bewoners staat momenteel meer centraal. Onze manier van werken was volgens de expert 'hartverwarmend'.

Activiteiten binnen de verzorgingshuizen zijn meer gericht op preventie en niet kunstgericht.

Kunsteducatieve activiteiten worden nog niet preventief ingezet, doordat het te weinig bekend is bij begeleiders en ouderen. Men heeft de intentie om dat meer in te gaan zetten en onder de aandacht te brengen

De expert verwacht een turbulente tijd met veel veranderingen. Een kleinere overhead, minder subsidie, alternatieve geldstromen die moeten worden gezocht, een nieuwe netwerkorganisatie. De behoefte aan kunsteducatie blijft en neemt toe onder senioren. Een kennismakingfase met divers aanbod voor senioren is een mogelijkheid om een generatie, die dat vroeger niet heeft gehad, kennis te laten maken met kunst, daar plezier aan te beleven en betekenis aan toe te kennen voor hun eigen persoonlijke ontwikkeling.

Uit de respons blijkt dat men nog graag wil leren op latere leeftijd. Deze tendens wordt vanuit de literatuur beschreven als 'de nieuwe senioren zijn niet oud, moe en afgeschreven, maar voelen zich eerder vitaal en hebben nog volop plannen om als volwaardig lid van de samenleving kennis en ervaring in te zetten en te verzilveren'. Leren wordt door de senioren veelal opgevat als het moeten leren en examens doen voor de beroepsuitoefening in het verleden. Nu gaat het meer om inzicht en persoonlijke verdieping. Het moeten heeft plaatsgemaakt voor een vrije keuze en een andere informele manier van leren.

Als belemmering bij het cognitief leren wordt vermeld dat het wat moeizamer gaat (het onthou-

den), deze manier van leren wordt op latere leeftijd minder belangrijk gevonden.

Leren met en door kunst geeft volgens de senioren meer plezier dan traditionele vormen van leren. Zij geven aan nieuwsgierig te zijn en vinden het belangrijk om 'de hersenen te blijven stimuleren' en hun creativiteit te ontwikkelen. Het gegeven dat kunsteducatieve activiteiten het brein stimuleert en cognitieve achteruitgang reduceert blijkt uit recent onderzoek (Mieras-2010).

Informeel leren door kunstbeoefening heeft bij deze groep de voorkeur boven leren uit boeken. Een aantal senioren uit de stille generatie heeft in de jeugd jaren nauwelijks kwalitatief kunsteducatief onderwijs aangeboden gekregen. Ook tijdens de periode van gezinsvorming is er weinig gelegenheid geweest om zich met kunstbeoefening bezig te houden. Zij geven aan dat dit altijd een wens is geweest en dat zij zich alsnog op creatief gebied willen ontwikkelen en verdiepen in kunst.

Uit de analyse blijkt dat sommige senioren in hoge mate betrokken zijn bij hun eigen authentieke beeldende ontwikkeling. Naast de workshops zijn zij in de meeste gevallen ook in de thuissituatie actief bezig met beeldend werk. Een beeld dat wordt bevestigd door Haanstra (2011).

Zij geven aan geïnteresseerd te zijn in kunstgeschiedenis. Het meer willen weten over kunst en van elkaar leren is voor velen een motivatie om in collectief verband te willen leren. Kennis van kunstgeschiedenis is exemplarisch en ondersteunend aan het eigen authentieke kunsteducatief proces.

Over de bijdrage aan gezondheid en kwaliteit van leven:

De meesten vermelden dat kunst een positief mentaal effect heeft op welzijn en gezondheid. Dit bevestigt ook het beeld wat uit diverse onderzoeken naar voren is gekomen (Cohen-2006, Trimbos-2009). Zij voldoen niet aan een negatief imago over senioren. Zelfs de oudste deelnemer, die fysieke beperkingen vermeldt, toont zich goed op de hoogte wat er in de wereld gebeurt.

Dit beeld stemt overeen met de uitgangspunten genoemd in recente ouderdomsmodellen (van der Ven, Tornstam, Cartenson).

Zingevingsvragen zijn relevant in deze levensfase. Dit wordt vanuit de literatuur bevestigd door Walburg (2010). Na pensionering stellen senioren wettelijke vragen als, wat gun ik mijzelf, wat doe ik zinvol met mijn vrije tijd, hoe voorkom ik ziekte, eenzaamheid en afhankelijkheid in de komende jaren? De meeste senioren geven als welzijnsmotief aan dat beeldende kunstbeoefening positieve gevoelens oproept en bijdraagt aan hun kwaliteit van leven. Zij ervaren en benoemen gevoelens van optimisme, ontspanning, waardering, gezelligheid, samen bezig zijn en energie en geluk. Positieve effecten op welzijn door deelname aan culturele activiteiten worden bevestigd vanuit onderzoek door (Hortulanus- 2012).

Over de bijdrage aan sociale contacten:

De workshops leverden een bijdrage aan nieuwe sociale contacten en verbinding. Voor een aantal senioren geldt het motief van nieuwe contacten willen leggen. Ook wordt vermeld dat men er alleen niet aan toe komt, maar in groepsverband wel gestimuleerd wordt om deel te nemen.

Over de facilitering vanuit de aanbieder:

Senioren geven aan dat de kwaliteit van de organisatie belangrijk is.

Over beleidsmatige ontwikkelingen:

Alle betrokken experts geven aan dat de vergrijzing een serieus gegeven is, een beeld dat wordt bevestigd vanuit de literatuur (CBS –Partoer-2012). Alle experts vermelden dat deze ontwikkeling beleidsmatige gevolgen heeft voor hun organisatie, zij geven aan dat het nog in ontwikkeling is. Specifiek ouderenbeleid en kunstbeoefening is binnen deze organisatie nog niet in ontwikkeling, maar de wil is aanwezig om zich in de toekomst meer op deze groep te gaan richten en het noodzakelijk is er ook geld voor vrij te maken. Men ziet hierin voor de toekomst wel een duidelijke positieve ontwikkeling. Het ontwikkelen van

beleid en een visie op kunsteducatieve activiteiten wordt in het kader van welzijn belangrijk gevonden.

Over communicatie:

Een goede communicatie met senioren is essentieel. Vanuit de organisaties wordt gewerkt aan de verbetering en toegankelijkheid van aanbod op de websites. Of senioren deze ook zullen gaan raadplegen blijft een vraag, gezien de matig positieve bevindingen over dit onderwerp in het onderzoek. Belangrijk is dat de communicatie zich specifiek op senioren richt, zowel in een persoonlijke benadering als in een huis aan huis verspreide uitnodiging.

Over financiering:

Verdere ontwikkelingen hangen af van de beleidsuitkomsten van de bezuinigingen bij de overheid. Daardoor ontstaat bij de experts de verwachting dat er geen extra gelden worden vrijgemaakt, maar het commerciële denken verder zal toenemen. De zorgsector heeft te maken met forse bezuinigingen. Financiële bijdrages aan ontwikkelingen zijn wel mogelijk, evenals het beschikbaar stellen van fysieke ruimtes. Ontwikkelingen voor senioren zullen uit het budget cultuur of welzijn moeten worden bekostigd. Beschikbare ouderengelden zijn nog niet structureel gemaakt. Zelfstandig wonende senioren moeten, conform het huidige kabinetsbeleid, zelf hun kunsteducatieve deelname gaan bekostigen.

Duidelijk is wel dat als wij ons lespakket willen gaan aanbieden we op zoek zullen moeten naar sponsoring of beroep gaan doen op subsidies. Hoe dit in zijn gang gaat zullen we nog verder onderzoeken.

Over kunsteducatief aanbod:

Er is vanuit onderzoek een toenemende maatschappelijk behoefte te constateren bij senioren om zich blijvend te ontwikkelen en te laten inspireren. Jongere senioren zullen hogere eisen gaan stellen aan de kwaliteit van het educatief aanbod, als leren een motivatiefactor is.

Dit impliceert meer maatwerk, jonge senioren zijn door levenservaring en opleidingsniveau kritischer dan vorige generaties. Anderzijds blijven plezier, ontspanning en gezelligheid belangrijke motieven om aanbod aan te bieden.

Een belangrijke ontwikkeling is de opkomende marktwerking. Er komt op beeldend gebied meer individueel aanbod vanuit ZZP kunstvakdocenten en kunstenaars, dit aanbod wordt goed afgenomen.

Voorts zijn sociale en welzijnsmotieven vermeld als belangrijke motieven. Vanuit de zorg worden activiteiten traditioneel ingezet voor preventie en ontspanning. Er vindt een verschuiving plaats richting welzijn, daarbij kan kunsteducatie een belangrijke preventieve bijdrage leveren op psychosociaal gebied en kan het gevoelens van eenzaamheid onder senioren verminderen. Het is belangrijk dat docenten naast kunsteducatieve kennis, affiniteit met en ervaring hebben in het werken met senioren.

Door de actuele veranderingen in de cultuursector ontstaat meer een 'out of the box denken', die meer richting het verlenen van diensten gaat en minder in doelgroepgericht denken. Vanuit de Culturele en Kunstzinnige Vorming (CKV) en de centra voor de kunsten verwacht men dat er voor senioren meer aanbod overdag zal worden ontwikkeld.

De experts uit de cultuursector concluderen dat landelijke initiatieven en ontwikkelingen voor senioren op het gebied van klank, dans en toneel in Nederland duidelijker waarneembaar zijn, dan beeldende activiteiten. Beeldende activiteiten worden niet per definitie in georganiseerd verband beoefend.

Over samenwerking met de overheid:

Volgens alle experts worden ontwikkelingen vanuit de overheid nog niet beleidsmatig en structureel ondersteund. Slechts incidenteel en op projectbasis. De experts geven aan dat een actieve rol vanuit de overheid niet merkbaar is.

Toch blijkt dat de behoefte onder senioren aan

kunsteducatie een blijvende trend zal zijn. Dit wordt ook bevestigd vanuit de literatuur (Bakas -2011).

Er zal meer aansluiting worden gezocht met het Healthy Aging netwerk, om het (preventief) belang van kunstbeoefening te koppelen aan de gezondheidscultuur en welzijnsmotieven.

Men verwacht een turbulente tijd, zowel in de zorg als in de cultuursector met veel veranderingen, met name op het gebied van financiering. Er zullen daarom alternatieve geldstromen moeten worden gezocht. Sponsoring is één van de mogelijkheden. De experts in de zorgsector benoemen een aantal trends in de zorgsector; senioren worden steeds ouder en zullen langer zelfstandig (begeleid) thuis blijven wonen, het aantal dementerenden, eenzamen en depressieven onder de zelfstandig wonende senioren zal naar verwachting sterk toenemen en daarmee ook de zorgvraag. Dit wordt ook bevestigd vanuit landelijke publicaties (Stichting Alzheimer, TNS NIPO -2008). Vanuit de zorginstelling worden er meer kleinschalige woonprojecten gerealiseerd en zal men zich in toenemende mate klantgericht gaan opstellen. Zorg- en welzijnsvragen worden afgestemd op de individuele behoefte van zelfstandig wonende senioren.

Discussiepunten:

Vanuit de theorie en recente onderzoeken zijn er voldoende motieven die een positief beeld geven over het belang en de meerwaarde van actieve beeldende kunstbeoefening in het kader van een gezonde actieve leefstijl voor senioren en kwaliteit van leven. Dit verkennend kwalitatief onderzoek beoogt daar een bijdrage aan te leveren.

De bevindingen uit het onderzoek sluiten aan bij de landelijke ontwikkelingen en geven een indicatie van wat er leeft onder de onderzochte groepen in het onderzoek. Gezien de beperkingen van het onderzoek zijn de uitkomsten relevant voor de ontwikkelingen binnen een woonzorgcentrum, maar wellicht generaliseerbaar voor andere vergelijkbare situaties.

Hoewel wij positieve verwachtingen hebben over de voortgang, discussie en concrete uitvoering van dit onderwerp blijft er, door de huidige economische ontwikkelingen, onduidelijkheid over de bekostiging van nieuwe initiatieven vanuit de overheid. De overheid heeft enerzijds belang bij een gezonde actieve levensstijl van senioren en wil gezondheids- en welzijnsaspecten stimuleren. Anderzijds is het ook een keuze van de overheid om dit meer aan de eigen regie en verantwoordelijkheid van de burger zelf over te laten, vanuit de veronderstelling dat de groep jonge, hoger opgeleide babyboomers, hierin hun eigen weg zullen vinden.

De cultuursector is van oudsher sterk in het aanbieden van kwalitatief kunsteducatief aanbod, waarbij kunst doel is. De zorgsector heeft veel kwalitatieve kennis over senioren en zorgverlening en hanteert kunstbeoefening als middel in de dienstverlening. In een samenwerkingsverband van beide sectoren, zal de discussie over kwaliteit van kunstbeoefening in relatie tot gezondheid en welzijn van senioren meer aandacht moeten krijgen.

Deze ontwikkeling roept nieuwe vragen op:

- Mogen we bijdragen verwachten vanuit de overheid, de zorg- en de kunst & cultuursector zelf, of laten we initiatieven aan de marktwerking over?
- In welke vorm komt de samenwerking tussen zorg- en cultuursector het beste tot zijn recht?
- Is er voor bepaalde groepen senioren voldoende motivatie en financiële ruimte aanwezig om, in een commerciële markt van vraag en aanbod, nog betaalbaar kunsteducatief aanbod af te nemen?

Naar verwachting van ons zullen actieve vormen van kunstbeoefening in het kader van welzijn en kwaliteit van leven, vaker en doelmatiger, worden ingezet om senioren actief en gezond te houden. Doordat een duidelijke visie, beleid en onderzoek over dit onderwerp nog in ontwikkeling is, wordt verdere kennisontwikkeling en onderzoek de komende jaren wenselijk geacht.

LITERATUUR:

- Bakas, A. (2005). Megatrends in Nederland. Schiedam: Scriptum.
- Csikszentmihályi, M., (1999). De weg naar flow. Amsterdam: Boom uitgeverij.
- Hunink, V. (2008). De kunst van het oud worden. Vertaling van de Senectuto door Cicero. Amsterdam: Polak & van Gennip.
- Mieras, M. (2009). Ben ik dat? Wat hersenonderzoek verteld over onszelf. Amsterdam: Nieuw Amsterdam
- Oostelaar, D. Wolfswinkel, G. (2006). Ouderen in de samenleving, basisboek voor hulp- en dienstverleners Bussum: Coutinho.
- Ramachandran, V. (2011). Zo werkt ons brein echt. Utrecht: Kosmos uitgeverij.
- Schroots, J.J.F. (2002). Handboek psychologie van de volwassen ontwikkeling & veroudering. Assen: van Gorcum.
- Strauch, B. (2010). The Secret Life Of The Grown-up Brain. Londen: Penguin Group.
- Walburg, J.A. (2010). Jong van geest, optimistisch ouder worden is geen kunst. Publicatie Trimbos instituut. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

ARTIKELLEN

- Richard Weel (2013). Talentvol grijs. Groningen: NHL– Master kunsteducatie
- Broek, A. van den. (2010). FAQ 's over kunstbeoefening in de vrije tijd; het culturele draagvlak, deel 9. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Campen, C. van (2008). Grijswaarden; monitor ouderenbeleid 2008 . Den Haag, publicatie Sociaal Cultureel Planbureau.
- CBS. (2008). Gezondheid en zorg in cijfers. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cohen, G.D. (2006). The creativity and aging study; the impact of professionally conducted cultural programs on older people. Washington U.S.A: George Washington University.
- Cultuurnetwerk Nederland. (2009). Zicht op.....senioren en cultuureducatie, Amsterdam: Cultuurnetwerk Nederland.
- Europese Commissie. (2010). Besluit van het Europees Parlement en de Raad; betreffende het Europees Jaar 2012 voor actief ouder worden. Brussel: uitgave SEC.
- Haanstra, F. (2011). Authentieke kunsteducatie. Utrecht: uitgave cultuurnetwerk Nederland.
- Herweijer, L.J. (1990). Educatie op leeftijd. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau. .
- Hortulanus, R., Jonkers, M., Stuyvers, D. (2012). Naar een lokaal stimulerings- en faciliteringsprogramma voor kunstbeoefening door ouderen. Utrecht: Landelijk expertisecentrum sociale interventie (LESI).
- Kirschner, P. (2012). Informeel leren in Nederland. Heerlen: Open Universiteit.
- Kunstfactor. (2009). Senioren en actieve kunstbeoefening. Utrecht: Kunstfactor.
- Kunstfactor. (2012). Massale belangstelling voor conferentie ouderen en kunstbeoefening, verslag conferentie ouderen en kunstbeoefening. Utrecht: Kunstfactor.
- Laarakker, K., Poll, J. (2011). Een overzicht van de mogelijkheden en moeilijkheden bij cultuureducatie voor senioren. Boekmancahier nr. 86, De Vergrijzing. Amsterdam: Boekmanstichting.
- Noice, H., Noice, T., & Staines, G. (2004) A short term intervention to enhance cognitive and affective functioning older adults. Chicago: Journal of humanities, vol 2, issue 2 – 2010.
- Trimbos instituut. (2009). Strategische verkenningen 4 AF0087. Utrecht: Trimbos -Instituut.

Twaalfhoven, A. (2011). Grijs en for granted ; waarom het hoog tijd is dat beleidsmakers in de cultuursector de bakens verzetten. Boekmancahier nr.86 - De Vergrijzing. Amsterdam: Boekmanstichting.

Walburg, J.A. (2010). Jong van geest; optimistisch ouder worden is geen kunst. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

Zantinge, E. (2011). Gezond ouder worden in Nederland. Den Haag, RIVM rapport Ministerie VWS.

GERAADPLEEGDE WEBSITES

<http://www.nationaalkompas.nl>

<http://www.cultuur-ondernemen.nl/web/co/>

http://www.kunstfactor.nl/engine?app=kunstfactor&service=classmanager:7004&cmd=open&id=5251&source=nieuws_tabel.vm verslag conferentie ouderen en kunstbeoefening Amsterdam januari2012

<http://www.gezondheidskrant.nl/39639/overweldigende-belangstelling-conferentie-ouderen-en-kunstbeoefening/>

<http://www.hanze.nl> Kenniscentrum Lectoraat Lifelong Learning in Music and the Arts. Smilde-Groningen 2012

<http://www.kunstfactor.nl/kunstfactor/pagina.vm?id=5409> interview Geert Drion voormalig directeur Parnas over de toekomst van de kunstencentra. Kunstfactor.

<https://www.windesheim.nl/onderzoek/onderzoeksthemas/gezondheid-en-welzijn/innovieren-met-ouderen/onderzoeksprojecten/zintuigen-en-zingeving-in-de-zorg-voor-kwetsbare-ouderen/>

[langlevekunst.nl](http://www.langlevekunst.nl)

<http://www.lkca.nl/vrije-tijd/ouderen/praktijk>

KOSTENRAMING

Eenmalige uitgave

Beamer (handzaam)	€ 333,-
Audioset (incl microfoon)	€ 150,-
Camera	€ 1.000,-
Externe schijf	€ 50,-
Verzekering beamer, audioset, camera,	€ 150,-

Materiaalkosten:

Onderleggers	€ 50,-
Boetseergereedschap 10 x2 verschillende	€ 50,-
Schortjes	€ 25,-
Handschoenen	€ <u>25,-</u>

TOTAAL vaste lasten € 1.833,- (10% per pakket = € 183,15)
5 x pakket en kosten zijn eruit.

UITGAVE PER LESSENCYCLUS:

Prijs per dagdeel: € 300,00 x 8 dagdelen (2 dagdelen extra ivm museum en presentatie)	€ 2.400,-
Klei per brood	€ 10,-
Potloden	€ 10,-
Pastelkrijt 6 dozen	€ 25,-
Papier	€ 25,-

10% Variabele kosten € 184,-

Kosten lespakket € 2.654,- : 10 pers. = 265,40 : 8 = € 33,18 pp per les

Museum en vervoer afhankelijk van de mogelijkheden

Reiskosten binnen Zwolle gratis.
buiten Zwolle 0,22 ct/ km

Jeanine Bartelds-Zandvliet en Cathrien Dijkstra-Mulder onderzochten voor hun educatief afstudeeronderzoek voor docent Beeldende Kunst en Vormgeving op ARTEz hogeschool voor de kunsten welke rol kunsteducatie kan spelen in het leven van ouderen.

In dit onderzoek staan naast een theoretisch onderzoek over wat kunsteducatie kan betekenen in het leven van ouderen ook een praktijkonderzoek beschreven dat zij uitgevoerd hebben samen met een groep senioren van 75 jaar en ouder in woonzorgcentrum de Kievitsbloem in Zwolle.

Hiervoor hebben zij een korte cyclus van kunstlessen 'Ontdek de kunstenaar in jezelf' ontwikkeld die past bij deze specifieke doelgroep. Met respect voor en afhankelijk van de mentale en lichamelijke (somatische) conditie van de ouderen.

De opzet van de lessen is om kunst als doel in te zetten zodat ouderen met kunst in aanraking komen. Tijdens deze lessen wordt er gekeken naar kunst, gezamenlijk gesproken over kunst en maken de deelnemers zelf kunst.

Ouderen blijken een verrassende doelgroep te zijn om mee te werken!